

POLEMINĖ STRUKTŪRA

(Juozas Aputis, „Lidija Skoblikova ir tėvo žingsniai“)

Teksto reikšmės struktūrą suprantame kaip hierarchišką teksto vidinių santykių visetą. Semiotikai siekia ją aprašyti neprieštarinai, išsamiai ir, kiek įmanoma, paprastai. Grožinės literatūros tekstai neprieštarinumo bei paprastumo principui ne visada paklūsta. Juose rungtiasi priešingi požiūriai, skirtingos vertybių sistemos. Tokiu atveju kalbame apie poleminį teksto reikšminės struktūros matmenį.

Juozo Apučio novelės „Lidija Skoblikova ir tėvo žingsniai“ poleminė intriga nurodyta pavadinime. Čiuožiančią nuotrauką pasaulio rekordininkę ir tėvą, žiemos vakarą skubantį pas kaimynus, sieja ne tik sintagminė* gretybė, bet ir paradigminė** priešprieša. Ir turi *arba* atspalvį. Kaip pasakytų lingvistai, „poetinė funkcija perkelia ekvivalentiškumo principą*** iš atrankos ašies į derinimo ašį“¹. Poetiškumo matu, matyt, vertintinas ir novelės rišlumas.

Paviršutiniškai skaitant, novelę sudaro bent trys skirtingos istorijos: menamoji nuolatinė pasakotojo kelionė iš miestelio mokyklos į *jo kaimą*, mokinio pasakojimas apie mokytojus – Galčevskį, Karaliūtę, Alūną, vienkartinė vaiko kelionė – grįžimas slidėmis iš miestelio į namus. Nuolat kaitaliojamas pasakotojo žiūros taškas. Iš pasakymo *tada, anais laikais* peršokama į sakymo *dabar, šiandien* („į skundus ir *dabar* valdžia privalo reaguoti“, „ir *šiandien* [...] ir puikiausiose salėse, esu tikras, per ožį geriau nešokate“, „kur ir *šiandien tebestovi* galelis medinės mokyklos“, „stovėjo – ir *tebestovi* nuotraukoje, didžiudamasis ir gūždamasis“). Iš pasakymo praeities nusikeliama į ateitį, kuri savo ruožtu yra ankstesnė už pasakymo arba sakymo dabartį („*Bus* Šešuvies slėnis, *bus* du apleisti dvarai“; „Tas laikas, kai *būsi nuėjęs* be galo toli, mintyse – laikas, kuris *laukia* tavęs išskėstomis rankomis, *merdi, dūsta* be tavęs, tad *skubėk, lėk* nesigailėdamas jėgų!“)

Nusitrina riba tarp kartotinių ir vienkartinių įvykių. Įžanginėje dalyje intarpas apie pasisiūlantį pavėžėti žmogiuką pateiktas kartotiniu laiku: „*kai vakarais eini* iš mokyklos namo, *dažnai pakeliui paveja* šienuotos, šiauduotos rogės, *sėdi* jose koksai *žmogiukas...*“ Bet toje pačioje pasakojimo perspektyvoje atsiduria ir įvykiai, kurie sveiko proto požiūriu negalėtų būti kartotiniai: „paaiškėja, kad gerai pažįsta tavo tėvą“, „ima girti tavo tėvą, duodamas suprasti, kad jei toks geras tėvas, tai negali būti blogas ir vaikas“.

Tad kas gi sieja šiuos nevienalyčius teksto elementus? Ieškodami atsakymo, atidžiau patyrinėkime diskursyvinę ir naratyvinę novelės sąrangą.

Figūros ir jų teminiai vaidmenys

Pasakojimas prasideda trejopomis vietos nuorodomis: *čionai* („Taip, viskas prasidėjo *čionai*. Ir *jo kaime*, kuris nuo *šito miestelio* yra už penkiolikos kilometrų“) – *tenai* („*Tenai, Šešuvies pakrantėse*, gegužės mėnesį į viršų išmeta baltas vėliavas ievos – taika ir ramybė, džiaušmas“) – */kitur/* („o vaiko mintyse – *tolimiausi kraštai*, kažkokie migloti laimėjimai“). Kiek vėliau *čionai* ir *tenai* priešpriešą apglobia

* Sintagminis (gr. *syntagma* – kas sujungta) – susijęs sintagminiais santykiais. Sintagminiai santykiai – linijiniai santykiai. (Red.)

** Paradigminis (gr. *paradeigma* – pavyzdys) – susijęs paradigminkiniais santykiais. Paradigminiai santykiai – asociaciniai santykiai. (Red.)

*** Ekvivalentiškumo principas – visiškų sinonimų atitikimas. Ekvivalentiškumo principą suformulavo rusų lingvistas ir literatūros teoretikas Romanas Jakobsonas (1896–1982). (Red.)

¹ Роман Якобсон, „Лингвистика и поэтика“, in *Структурализм: „за“ и „против“*, Москва: Прогресс, 1975, с. 204.

apibendrinantis čia: „Taip, čia. Čia, tose plynėse, tuose miškuose, ant šitų kelių ir takų viskas bus prasidėjęs, ėmę gauti prasmę...” Taigi nuorodos čionai ir tenai skaido vadinamąją topinę erdvę – erdvę, kurioje skleidžiasi pasakojimas. Čionai, kur viskas prasidėjo, nurodo pasakojimo transformacijos, atlikties vietą. Pasak Greimo, tai – „toji ypatinga vieta, kur žmogaus veiksmas įstengia nugalėti būties permanentiškumą”¹. Mitiniuose pasakojimuose dažnai ji nukeliama anapus socialinės žmonių bendruomenės – po žeme, po vandeniu ar į dangų – ir todėl vadinama utopine erdve. Tenai nurodo paratopinę kelio erdvę. Pagal apibrėžimą tai – erdvė, kurioje herojus sutinka pagalbininkus, įgyja galėjimą daryti. Pagaliau pasakojimo kitur nurodo heterotopinę erdvę, kurioje subjektas buvoja prieš atsidurdamas topinėje erdvėje arba į kurią grįžta po atlikties.

Mūsų novelėje pagrindinė yra topinės ir heterotopinės erdvės priešprieša. Pasakotojo atžvilgiu pirmoji apibūdinama kaip artima, sava, antroji – kaip tolimes, svetima. Pirmajai priklauso šitos šventos jam vietos: jo kaimas, gimtoji troba, šitas miestelis, šitie keliai ir takai, bet taip pat kariuomenė prie Nemuno, Alytų, kur kadaise jo tėvas kartu su kepurėtu žmogiuku grojo dūdų orkestre. Antrajai – tolimiausi kraštai, tolimas užsienis, gaudžiantis pasaulis, Petrogradas, Murmanskas. Yra ir šių dviejų erdvių tarpininkų. Tėvų troboje svetimajai erdvei metonimiškai atstovauja Lidijos Skoblikovos ir Murmanske kareiviaujančio brolio nuotraukos. Dulkėtu keliu į pakalnę traukiančios kareivių voros priklauso fizinei šitų kelių erdvei, bet savo temine verte jos siejasi su Petrogradu ir revoliucija rusų kalbos mokytojo pamokose.

Novelę įrėmina kelionės figūra. Kelionė susieja subjektą su ieškamu vertės objektu. Iš novelės pasakotojo kognityvinės* ir pragmatinės kelionės, matyt, turėtų išryškėti ir jo pažintinė kompetencija, ir novelėje teigiamos vertybės.

Laiko figūros išsidėsto dviejose – pasakymo ir sakymo – ašyse. Pasakymo laiko atskaitos taškas – pokario Lietuva: suvartyti apibendrinti gyvuliai, keliu į pakalnę traukiančios kareivių voros, per karinio parengimo pamokas griaudinti daina apie Staliną. Į pasakojimo dabartį įsiterpia buvusiojo laiko žymės: apleisti dvarai, iš kurių didybės beliko penkiolika kačių ir skudurais apsikarsčiusi senė, savo prieškarinį vardą tebemenanti progimnazija, dar tebe priklausančios valstiečiui šienuotos, šiauduotos rogės, liesas arkliukas, kuris bėga risčia tikrai smarkiai pabartas, aprėktas, valstiečio pasakojime atgyjantys prisiminimai apie nepriklausomos Lietuvos kariuomenę, vasario 15 – Nepriklausomybės dienos išvakarių data ant liūdnei žvelgiančio brolio nuotraukos. Mokytojo Galčevskio pamokos įterpia Rusijos istorijos matmenį – nuo bylinų** iki Dostojevskio, Petrogrado ir revoliucijos.

Sakymo šiandien pasirodo arba kaip pasakymo sąlygotas laikas („kur ir šiandien tebestovi galelis medinės mokyklos“), arba kaip jį sąlygojantis. Sakymo instancija priartinama prie pasakojamų įvykių sekos. Būsimasis laikas, įsiterpęs į esamąjį, iš tikrųjų nurodo ne tiek vėlesnius įvykius, kiek pasakotojo jiems priskiriamą norėjimo arba privalėjimo modalumą. Būsimąjo laiko veiksmožodžiai atlieka imperatyvo funkciją: „Tas laikas, kai būsi nuėjęs be galo toli, mintyse – laikas, kuris laukia tavęs išskėstomis rankomis, merdi, dūsta be tavęs, tad skubėk, lėk nesigailėdamas jėgų!”

Laiko tema sudaro savarankišką izotopiją, turinčią atitikmenis ir garsinės išraiškos lygmenyje: LaiKas – LauKti – LėKti – LaiKyti. Laukiantis lekiančiųjų laikas išraižgo novelę metaforinėmis atšakomis. Lyg apuokai lekia per ožį berniukai į išskėstas mokytojos Karaliūtės rankas. Mokytoja gaudo juos lyg paukščius (o pasakotojas – „ar jis nėra gaudęs varnėnų ir raišiojęs jiems prie kojų siūlus“). Pragaištingai mokinukų keliais iš rankų į rankas lekia aplink stalą Karaliūtė. Lenktyinėmis su lekiančiu laiku virsta vaiko yrimasis apsnigtais laukais: „Toks geras, keistas lėkimas – lyg šoktum per didžiausią ožį tiesiai į glėbį mokytojai Gabijai Karaliūtei, lyg ne snaigės tau atsidaužtų į veidą, o glostytų anos bliuzelės nėriniai.” Ir visai kitaip įvardija laiką užrašas ant nuotraukos – „Kareivio dienoms bėgant. Murmanskas. 11.15”. O

¹ Algirdas Julien Greimas, *Maupassant. La sémiotique du texte. Exercices pratiques*, Paris: Seuil, 1976, p. 99–100.

* Kognityvinis – pažinimo. (Red.)

** Bylina – tradicinis rytų slavų epinis pasakojimas. (Red.)

nuotraukoje – „į kerzinius batus susikišęs plačias juodas kelnes, pats pajuodęs ir sublogęs, užsimaukšlinęs ausinę kepurę, stovi brolis“.

Sakymo laikas apima tris trukmės aspektus – pradžia, pabaiga ir tęstinumas: „taip, viskas *prasidejo* čia, tik, mielas mano, ar ne čia viskas ir *baigėsi*, ar ne čia *baigėsi* sugebėjimas imti, imti, imti, lipdyti prie savo veido, prie ausų, kojų, liemens, galvos viską, kas tiktai papuolė tavo žygiuose, *lipdyti, kaip lipdo kregždė lizdą*, gal čia esama tiktai tokio skirtumo, kad kregždė lipdo tikslingiau, net sąmoningiau, o tu – *lipdei eidamas per jaunystės ūkus*.“ Tai, ką plėtoja lizdą lipdančios kregždės metafora, glaustai apibūdinta Karaliūtės tėvo pasakymu – *gyveni ir mokaisi*. Imituodamas sakymo instanciją, pasakotojas tarsi išskleidžia šio pasakymo turinį.

Pasakojime apie mokyklos gyvenimą vyrauja būtojo dažninio laiko formos, tęstinumo aspektas. Jį pabrėžia ir sentencinis esamasis arba būsimasis laikas: „gyveni ir mokaisi“, „visada kas nors kur nors išvažiuoja, kai ieškai“, „žmogui niekada nebus leista pasielgti taip, kaip norėtų“. Pasikartojantį laiką pertraukia *vienas vakaras* mokytojos Karaliūtės bute su savo lemtingomis pasekmėmis, o vėliau – neišeinanti iš galvos Lidijos Skoblikovos nuotrauka. Baigiamojame novelės atkarpoje tęstinumą pakeičia momentiškas. Kelionė į namus vertinama kaip nuotraukos istorijos pabaiga ir kaip lūžis pasakotojo brendimo istorijoje.

Novelėje galėtume išskirti vieną kolektyvinį atlikėją – kuopinį *mes*, vienos klasės mokinius, – ir keletą individualių. Pasakotojo vaidmuo šiuo atžvilgiu dvilypis. Tai jis pasirodo kaip individualus įvykių vertintojas, tai įsilieja į kolektyvinį atlikėją: *mes, būrelis mūsų, vienam iš mūsų [...] (nesakau, kad man), mūsų mergaitės, mūsų Gabija*. Pasakotojo įvardijimas keičiasi priklausomai nuo pasakojimo perspektyvos. Apie save pasakojama tai pirmuoju (*man, mūsų*), tai antruoju (laukia *tavęs, tu lipdei, būsi nuėjęs*), tai trečiuoju (*jo kaime, jis žino, jis išvažiavo*) asmeniu. Pasakojimo nuotolį ryškina daiktavardinis įvardijimas, priskiriantis atlikėjui pastovų semantinį turinį: *vaiko* mintyse, *tas vaikas, vaikui* akyse šmėsteli laikraštyje matyta nuotrauka.

Semantinis turinys, kurį atlikėjas įgyja tekste, vadinamas teminiu vaidmeniu. Kai atlikėjo teminis vaidmuo išreiškiamas daugiareikšme figūra, tai duoda pamatą daugiaizotopinei* diskurso sąrangai, leidžia atsirasti skirtingiems, bet lygiagretiems figūratyviems takams¹. Jei teminis vaidmuo vienareikšmis, jis sutampa su atlikėjo naratyvine funkcija, t. y. atitinka vieną aktantinį vaidmenį.

Epizodiniai novelės personažai įkūnija vieną teminį vaidmenį. Mokytojos Karaliūtės šeimininkas – skundikas iš pašaukimo. Mokytoją jis skundžia direktoriui, karšinčių kunigą – bažnyčių vyresnybei. Žmogelis pataikauja valdžiai, nesvarbu, kieno ji būtų. Priversdamas kitus bijoti, jis mėgaujasi savo galia.

Mokyklos direktorius – žmogų kaustančios valdžios įsikūnijimas: „Direktorius buvo geras žmogus, bet į skundus ir dabar valdžia privalo reaguoti, o tada, anais laikais, kitaip nebuvo įmanoma.“ Būdamas valdžios žmogus, jis priklauso nuo skundiko, kuris priverčia jį naktį keltis iš miego ir dalyvauti mokytojos pažeminimo apeigose. Prieš kiklopa, viena akim pro durų plyšį stebintį *dievišką Valpurgijų naktį*, direktorius privalo rodyti valdžią. Tik kai durys užsiveria, jis vadina mokytoją vardu, moko berniukus elgtis atsargiau. Direktorius tardoma nebe ta ir Gabija – „neduok dieve matyti žmogų, taip pasikeitusį prieš valdžią!“ Kai berniukai nešioja malkas iš pašiūrės atgal į roges, mokytoja kalba direktoriškai: „sakė, kad geriau būtume mes nesirodę; dar gali mums tas pakenkti“.

Vienareikšmiški yra novelės pavadinime įvardytų atlikėjų vaidmenys. Tėvas oriai rūpinasi sūnaus mokslais ir tvarko varganą buitį („Man žinot, reikia ar nereikia“). Lidija Skoblikova skleidžia pergalės ir šlovės spindesį.

Keliareikšmis mokytojos Karaliūtės teminis vaidmuo. Pirmąsyk ji pasirodo kaip šokančių per ožį berniukų *gaudytoja*: „jeigu mokytoja sugalvodavo kitame ožio gale šokančiojo laukti, pasidėti ant lango

* Daugiaizotopinis – daugelio variantų. (Red.)

¹ Algirdas Julius Greimas, *Semiotika*. Darbų rinktinė, Vilnius: Mintis, 1989, p. 280.

dienyną, išskėsti rankas, šypsotis ir įdėmiai sekti, kad, gink dieve, šokantysis užkliuvęs nenulėktų ant išpuvusių progimnazijos koridoriaus grindų, kad neišsitėkštų [...], – mes lėkdavom kaip apuokai, lėkdavome toli, mokytoja Karaliūtė turėdavo atsitraukti, iš tikro *gaudyti* mus lyg paukščius, kad neatsitrenktume į sieną“. *Gaudymas* šiuo atveju, kaip ir Salingerio (Selindžerio) apysakoje *Rugiuose prie bedugnės*, jungia *lėkimo*, *laukimo* ir *saugojimo* semas*. Gaudančioji kursto lėkti į nežinią ir saugo lekiančiuosius nuo pavojų. Lėkimo izotopija sugrįš ir *vieno vakaro* epizode. Tik čia jau iš rankų į rankas aplink stalą lėks pati Gabija. *Gaudančioji* taps *Lekiančioja*.

Gaudymas abiejuose epizoduose turi *gundymo* ir *žavėjimo* atspalvį: „Kai atsitrenkdavome, ne, ne atsitrenkdavome, o prisiliesdavome prie mokytojos, pajusdavome, kaip jaukiai mūsų baltapūkius skruostus kutena jos bliuzelės nėriniai...“ Užtat klasės mergaitės lėkimui lieka abejingos – „ir, gal mums tiktai taip atrodė, mokytoja jas gaudydavo, abejingai žiūrėdama priešais save“.

Prieštaringas semantinis turinys suteiktas Karaliūtę pakeitusiam mokytojui Pranciškui Alūnui, pravardžiuojamam Frančesko. Per karinio parengimo pamokas jis galingu balsu – *su padrebėjimais* kaip bažnyčios vargonininko – valdiška rusų kalba traukia valdiško repertuaro dainas. Atrodytų, kad tai entuziastingesnis nei mokyklos direktorius valdžios galios reiškėjas. Bet kai nedainuoja, Frančesko žvilgčioja pro langą į tą pusę, kur mokyklos raštinėje sėdi labai jauna ir graži žmona Elzytė. Mokiniai žino, kad naktį, kalendamas iš šalčio dantimis, jis vis prašęs Elzytės leisti susidėti kojas ant jos pilvo. Taigi *drebinantis* virsta *drebančiuoju*. Dar kitokiu pavidalu – „*dabar nėra netiktų jį vadinti pravarde*“ – Alūnas pasirodo *išrūpindamas*, išdalindamas berniukams tikras fabrikinės slides. *Rūpinimasis*, kaip ir *gaudymas*, turi saugojimo semą. Negaudantis nei berniukų, nei mergaičių Alūnas netikėtai pasirodo besąs *Gaudytojos* antrininkas.

Kuris iš įvardytų teminių vaidmenų išsiskleis diskurso figūratyviame take*, o kurie bus suskliausti arba atmesti, priklauso nuo to, su kuriais aktantiniais vaidmenimis teminiai vaidmenys yra gretinami naratyviame lygmenyje. Pagal apibrėžimą, „atlikėjas yra naratyvinių ir diskursyvinių struktūrų, gramatinio ir semantinio komponentų susitikimo ir konjunkcijos vieta, nes jis tuo pat metu turi bent vieną aktantinį vaidmenį ir bent vieną tematinį vaidmenį, kurie patikslina jo kompetenciją ir jo veiklos arba jo esaties ribas“¹.

[...]

Kęstutis Nastopka, *Reikšmių poetika*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 74–79.

* Sema – mažiausias prasmės vienetas. (Red.)

* Diskurso figūratyvinis takas – semiotikoje – turinio figūrų, atitinkančių tam tikrą temą, variantinė eilė. (Red.)

¹ *Ibid.*, p. 284.